

CZĘŚĆ I

Tam, gdzie północ jest wschodem. Dendera

„Wieczorem Latournerie, nadzwyczaj dzielny oficer, o wrażliwej duszy i smaku, przyszedł do mnie i powiedział: »Od przyjazdu do Egiptu, rozczarowany wszystkim, byłem stale smutny i chory: Tintyra mnie uzdrowiła; to, co dziś zobaczyłem, nagrodziło mi wszystkie trudy. Cokolwiek mnie dalej spotka w tej wyprawie, przez całe życie będę się cieszył, że ją odbyłem, ze względu na wspomnienia, jakie ten dzień na zawsze mi pozostawi«².

Dominique Vivant Denon

² D. Vivant Denon, Abd al-Rahman al-Jabarti, *Sur l'expédition de Bonaparte en Égypte*, red. M. Hussein, Arles 1998, s. 199. Przekład cytatu: Adam Łukaszewicz.

Wstęp

Dendera jest miejscem szczególnym, gdyż należała do najświętszych miejsc starożytnego Egiptu.

Przez pewien czas pracowała tam ekspedycja archeologiczna Uniwersytetu Warszawskiego kierowana przez autora. Od 19 do 31 stycznia 2004 r. w Pałacu Kazimierzowskim, siedzibie władz UW, prezentowana była wystawa zatytułowana „Wokół Złotej Bogini”. Nie miała ona charakteru fotograficznej kroniki wykopalisk ani nie była w jakiś szczególny sposób poświęcona upowszechnianiu rezultatów prac archeologicznych polskiej ekipy w Denderze. Miała jedynie przedstawić fotograficzne impresje z Egiptu Adama Łukaszewicza, kierownika ekspedycji, oraz Joanny Borowskiej i Magdaleny Gorzkowskiej, członkiń misji archeologicznej Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Denderze. Wystawa ta stała się punktem wyjścia dla publikacji autorstwa Adama Łukaszewicza pt. *Wokół Złotej Bogini. Dendera* (Warszawa 2004), która jednak nie była powszechnie dostępna.

Poniższy tekst, stanowiący rozwinięcie wspomnianej publikacji, nie jest relacją z wykopalisk. Nie ma też nawiązywać do tamtej wystawy, ale stanowi zwięzłą prezentację bardzo ważnego miejsca na mapie dawnego Egiptu. Ogólną informację o zabytkach Dendery uzupełniają w nim wybrane dane historyczne oraz własne wrażenia autora z pobytu w tym niezwykłym miejscu.

Hathor – Złota Bogini

Hathor (*Hwt-Hr*) – egipska bogini niebios i miłości, „krowa niebiańska”, małżonka Horusa z Edfu, określana jako „Złota” (*nbw*), była szczególnie czczona w Denderze w Górnym Egipcie. Hathor była „panią Dendery, okiem Re, panią niebios, władczynią wszystkich bogów”. Bywa określana jako słońce rodzaju żeńskiego, pani o czterech obliczach, pani wszechświata³. W Tebach Zachodnich jest panią Góry Zachodniej, opiekunką nekropoli. W zespole świątynnym królowej Hatszepsut (Deir el-Bahari) u stóp tebańskiego dżebła znajduje się kaplica Hathor.

Czczono ją między innymi pod postacią świętej krowy. Hathor w postaci krowy była w egipskiej symbolice sakralnej boską karmicielką króla, czego dowody znajdujemy między innymi właśnie w świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari. Śladem zoomorficznego wyglądu Hathor są krowie uszy widoczne na antropomorficznych skądinąd przedstawieniach głowy bogini, zdobiących tak zwane kolumny hatoryckie. Owe krowie uszy dyskretnie towarzyszą ludzkiej twarzy i egipskiej peruce.

Jednakże boginię przedstawiano w sztuce również pod postacią sokoła, w zasadzie właściwą jej małżonkowi Horusowi. Imię Hathor znaczy zresztą tyle co „mieszkanie Horusa”. W świątyni Hathor w Denderze znajdowały się jej przedstawienia kultowe (na przykład figury: drewniana i złota) pod postacią sokoła z ludzką głową. Inskrypcje z Dendery zawierają – co stanowi ewenement – szczegółowe opisy

³ S. Cauville, *Le temple de Dendera. Guide archéologique*, Le Caire 1995, s. 10; na temat kultu Hathor zob. F. Daumas, *Hathor*, [w:] *Lexikon der Ägyptologie*, t. 2, s. 1024–1033.

różnych wizerunków bogini. W Denderze na potrzeby świątyni pracował cały zespół wyspecjalizowanych rzemieślników wykonujących posągi bóstw i różne przedmioty sakralne⁴.

Hathor jest też często przedstawiana w postaci ludzkiej, jako piękna, młoda kobieta. Takie wizerunki znajdują się także w świątyni w Denderze. Rozpoznać i odróżnić boginię Hathor od innych bóstw egipskich można po koronie, składającej się z rogów bydlęcych, między którymi widnieje dysk słoneczny. Łatwo jednak pomylić ukoronowaną w ten sposób boginię z Izydą, która również miewa takie nakrycie głowy. Nie jest to jedyna ozdoba głowy Hathor. W świątyni Horusa w Edfu doliczono się pięciu różnych nakryć głowy Hathor, w Denderze zaś, gdzie bogini ta była „u siebie” zidentyfikowano ich aż trzydzieści⁵.

Już samo imię bogini wskazuje na ścisły związek Hathor z Horusem. Posąg Horusa z Edfu raz do roku odwiedzał Hathor w Denderze. Również posąg Hathor corocznie w miesiącu *epeff* (albo *epifi*, lipiec), w okresie nowiu księżyca, udawał się w długą i uroczystą podróż do odległego Edfu, by tam, w czasie pełni księżyca, bogini mogła poślubić Horusa, pana miejscowej świątyni⁶.

Obok Hathor w Denderze czczono jej małżonka oraz syna, który zazwyczaj występuje jako Harsomtus, czyli *Hor-sema-taui* („Horus jednoczący Oba Kraje”), ale także jako Ihy, przedstawiany w postaci nagiego dziecka z *sistrum* (grzechotką) w dłoni.

Hathor miała wiele imion i przybierała różne formy. Łączyła się synkretycznie zwłaszcza z Izydą, ale także na przykład z Sechemet – lwicą, która w przystępie furii omal nie zniszczyła rodzaju ludzkiego.

Dla Greków była identyczna z Afrodytą. Wynikało to z jej związku z miłością i uciechami cielesnymi. Bogini cieszyła się niezwykle popularnością, co znalazło odbicie także w klasycznej egipskiej poezji miłosnej⁷. *Wiersze o Złotej bogini* chwalą Hathor jako Złotą Krowę,

⁴ S. Cauville, *Le temple...*, s. 16.

⁵ Tamże, s. 9.

⁶ Tamże, s. 12.

⁷ *Pieśni rozweselające serce*, przeł. i oprac. T. Andrzejewski, Warszawa 1963.

panią Puntu, przypisując jej cechy pięknej dziewczyny, nie bez aluzji do upojenia jej pięknym widokiem i do znacznie bardziej prozaicznego upojenia trunkiem⁸. Popularność Hathor utrzymała się, a może nawet wzrosła, w okresie grecko-rzymskim.

Zakres patronatu bogini z Dendery rozciągał się nie tylko na wszelkie przejawy miłości, ale i na muzykę oraz taniec, czego symbolem była wspomniana wyżej kultowa grzechotka, zwana po grecku *sejstron* (łac. *sistrum*), a także na radości towarzyszące konsumpcji wina. Nic dziwnego, że z kultem Hathor wiązały się święta, które stanowiły okazję do hucznie objawianej wesołości, uczt i pijaństwa.

Do największych świąt obchodzonych w Denderze, obok wspomnianych wyżej zaślubin Hathor i Horusa z Edfu w miesiącu *epejef*, należało święto Nowego Roku przypadające pierwszego dnia miesiąca *thot*, tak zwane święto pijaństwa – 20 *thot*, święto Ozyrysa w miesiącu *chojak* oraz święto boskich narodzin – 15 *pachon*⁹.

⁸ Tamże, s. 63–66.

⁹ F. Daumas, *Dendara*, [w:] *Lexikon der Ägyptologie*, t. 1, s. 1062.

Dendera

Miejscowość Dendera (*Dandara*) znajduje się na wysokości 74 m n.p.m., nieco na północ od 26 równoleżnika szerokości północnej, a na zachód od 33 południka długości wschodniej, w odległości 590 km na południe od Kairu, a 75 km na północ od Luksoru. Dendera to obecnie wieś położona na zachodnim brzegu Nilu, naprzeciwko usytuowanego po drugiej stronie rzeki dużego miasta Kena.

Kena leży o godzinę jazdy pociągiem (lub samochodem) od Luksoru. Dla pociągu jadącego z Kairu do Luksoru (i Asuanu) stanowi ostatnią ważną stację kolejową przed Luksorem. Dojazd do Dendery wymaga wzięcia taksówki (lub konnej dorożki) z dworca kolejowego w Kena i przejechania przez piękny nowy most na Nilu, a następnie krótkiej jazdy wśród zielonych pól nad kanałem aż do miejsca, gdzie droga skręca w stronę świątyni.

Można też do Dendery przyjechać taksówką bezpośrednio z Luksoru. Wielka świątynia Hathor otwarta jest dla zwiedzających od godz. 8.00 do 17.00. Potem na miejscu panuje spokój i cisza, raczej uzupełniana niż zakłócana harmonijnymi odgłosami życia wsi egipskiej. Wieczorem w Denderze nie ma obcych, poza archeologami mieszkającymi na miejscu.

Nazwa miasta pochodzi od określenia *Ta Junet ta Neferet*, co dosłownie znaczy „Heliopolis Bogini” – chodzi oczywiście o boginię Hathor¹⁰. W okresie późnym przybrała ona postać *Tentore* (od *ta Neferet*) i z tą formą wiąże się grecka *Tentyris* lub *Tentyra* oraz nazwa obecna.

¹⁰ Często nazywano to miasto po prostu Junet (*Iwnt*).

Dendera jest dziś znacznie odsunięta od rzeki, ale w starożytności Nil płynął bardzo blisko ówczesnego miasta. Zabudowania toną w zieleni palm daktylowych. Już w starożytności okolica Tentyry obfitowała w gaje palmowe – wspomina o tym rzymski poeta Juwenalis w *Satyrze* XV¹¹. Mieszkańcy zajmują się oczywiście uprawą roli, głównie zboża, zwłaszcza jęczmienia i pszenicy, roślin paszowych i warzyw (cebuli, czosnku czy choćby bakłażanów dojrzewających w marcu). Z mało u nas rozpowszechnionych roślin uprawnych można w lutym spotkać na polach kwitnący krokosz (*Carthamus tinctorius*), dobrze znany w starożytności jako roślina używana w farbiarstwie. Ważnym wydarzeniem w obecnym kalendarzu rolniczym jest zbiór pomidorów (oczywiście nieznanych tu w starożytności), przypadający wczesną wiosną, to znaczy w lutym, kiedy kwitną niektóre kwiaty i drzewa.

Dużą rolę odgrywa hodowla bydła, które należy do starej rasy czerwonej, pochodzącej od tura, podobnie jak nasze czerwone bydło. Hoduje się też owce. Na półpustynnym obszarze przyległym do pól uprawnych wypasa się niewymagające kozy, które odżywiają się skąpą, często kolczastą roślinnością. Najważniejszym zwierzęciem pociągowym jest nadal, tak jak w czasach faraonów, cierpliwy osioł. Widuje się też muły. Nie widać jednak w tej okolicy wielbłądów¹². Nie trzeba przy tym dodawać, że podstawowym środkiem transportu stał się już dawno samochód, wspomagany przez rower i motocykl.

Dendera leży na skraju Pustyni Zachodniej. Granica pól uprawnych i pustyni przebiega dziś przez obszar starożytnego miasta. Horyzont zamyka od południa majestatyczny dżebel, wyglądający z daleka jak pasmo wysokich gór.

W starożytności miasto Dendera było wielkim skupiskiem ludzkim, stolicą VI nomu górnoegipskiego. Zarówno w okresie faraonskim, jak i grecko-rzymskim należało do ważnych centrów miejskich Górnego

¹¹ Juwenalis, *Satyra* XV 76; zob. niżej.

¹² Aczkolwiek w okresie rzymskim były tu niewątpliwie ważnym środkiem transportu, o czym świadczy fragmentarycznie zachowany tekst na ostrakonie znalezionym w Denderze (zob. niżej).

Egiptu. Na północ od głównej bramy znajdowała się najważniejsza część miasta. Tędy wiodł główny *dromos* – aleja procesyjna, a zarazem oś północnej, reprezentacyjnej dzielnicy.

Świątynia Hathor w Denderze była jednym z najważniejszych miejsc kultu w Górnym Egipcie. Już władcy Starego Państwa (ok. 2686–2133 r. p.n.e.) czcili Złotą Boginię. Faraon Pepi I (ok. 2321–2287 r. p.n.e.) z VI dynastii (ok. 2345–2181 r. p.n.e.) określał się jako „ukochany przez Hathor z Dendery”.

Świątynia zorientowana jest na Nil, który w Denderze tworzy charakterystyczne „kolano” i płynie ze wschodu na zachód, zamiast z południa na północ. Starożytni Egipcjanie, którzy strony świata określali według kierunku, w którym płynął Nil, mieli w tej okolicy pewne problemy z określeniem stron świata. Z założenia rzeka płynęła z południa na północ. Nawet tam, gdzie jej rzeczywisty bieg był inny, tak jak w okolicy Dendery, przyjmowano, że płynie na północ. Skoro Nil płynie tam na zachód, to zachód uważano za północ. Wobec tego rzeczywistą północ nazywano wschodem. Główna, północna brama świątyni była więc uznawana za wschodnią.

Świątynia jest z daleka widoczna dla każdego, kto przyjeżdża do Dendery. Wzniesiona z kamienia, ma kolor szarozółty. Jej potężna, zwarta i elegancka bryła robi wrażenie budowli niemal nowoczesnej. Otacza ją równie potężny mur z suszonej cegły mułowej.

Na południe od świątyni znajduje się nekropola: są tam mastaby i katakumby świętych zwierząt, między innymi krów bogini Hathor. Nekropola ta była badana co najmniej od czasów Auguste’a Mariette’a, który działał w Egipcie już w połowie XIX w., jednak ciągle istnieją na tym obszarze możliwości przeprowadzenia interesujących wykopalsk.

Okręg świątynny Hathor

Początki kultu Hathor w Denderze mogą sięgać nawet okresu predynastycznego, a w każdym razie datują się co najmniej na czasy Starego Państwa. Inskrypcje z krypty północno-zachodniej zawierają wzmianki o odnowieniu świątyni przez Tutmoza (Totmesa) III (1479–1425 r. p.n.e.) z XVIII dynastii i wspominają o tym, że świątynia istniała już za panowania Chufu (Cheopsa) z IV dynastii (ok. 2613–2494 r. p.n.e.) i Pepiego I z VI dynastii¹³. Wiadomo, że elementy architektoniczne z okresu Średniego Państwa (ok. 2010–1628 r. p.n.e.) zostały wykorzystane przy budowie świątyni ptolemejskiej.

Niewiele pozostało w Denderze z czasów rodzimych dynastii faraonów. Kaplica Mentuhoteпа przeniesiona do Muzeum Egipskiego w Kairze nosi późniejsze inskrypcje Merenptaha (1213–1204 p.n.e.). Tutmozis (Totmes) III odnowił świątynię, lecz brak nam świadectw pozwalających odtworzyć jej ówczesny wygląd. Kolejni władcy, wśród nich Szabaka (716–702 r. p.n.e.) z nubijskiej XXV dynastii, dokonywali przebudowy i upiększania zespołu świątynnego.

Obecna postać zespołu świątynnego kształtowała się, poczynając od XXX dynastii (378–341 r. p.n.e.). Mur zewnętrzny otaczający okręg świąty jest zapewne wcześniejszy, pochodzi przypuszczalnie z czasów faraona Szabaki¹⁴. Pomimo daleko posuniętych zniszczeń zachowało się tak zwane *mammisi* Nektanebo (z czasów faraona Nektanebo II z XXX dynastii, który panował w latach 360–341 p.n.e.), rytualne

¹³ Por. H.G. Fischer, *Dendera in the Third Millennium B.C.*, New York 1968.

¹⁴ Zob. F. Daumas, *Dendara*, [w:] *Lexikon der Ägyptologie*, t. 1, s. 1061, przyp. 21 i cytowaną tam literaturę.

miejsce narodzin syna Hathor imieniem Ihy, czczonego w Denderze jako młody bóg-stwórca. *Mammisi* (miejsce narodzin) to wyraz koptyjski, ale stworzył go w pierwszej tercji XIX w. genialny Jean-François Champollion, który w 1822 r. odczytał hieroglify.

Obok *mammisi* Nektanebo znajduje się budowla z cegły mułowej nazywana sanatorium – jej funkcją miały być między innymi kąpiele i tak zwana inkubacja (o czym więcej w dalszej części tekstu).

Obecna postać wielkiej świątyni Hathor pochodzi jednak z późnego okresu ptolemejskiego i z czasów, kiedy Egipt po śmierci Kleopatry VII w 30 r. p.n.e. stał się prowincją rzymską.

Najpierw zbudowano południową (tylną) część świątyni. Najwcześniejszy wspomniany z imienia władca to Ptolemeusz XII Auletes (80–51 r. p.n.e.). Po nim budowę prowadziła słynna Kleopatra VII (51–30 r. p.n.e.), ostatnia przedstawicielka dynastii Ptolemeuszów. Rozbudowę i zdobienie świątyni kontynuowali cesarze rzymscy z I i II w. n.e.: August (30 r. p.n.e.–14 r. n.e.), Tyberiusz (14–37 r. n.e.), Kaligula (37–41 r. n.e.) Klaudiusz (41–54 r. n.e.), Neron (54–68 r. n.e.), Domicjan (81–96 r. n.e.) i Trajan (98–117 r. n.e.). Ich imiona widnieją w kartuszach towarzyszących reliefom, które zdobią ściany świątyni oraz drugiego – rzymskiego – *mammisi* poświęconego przyjsciu na świat boskiego potomka Hathor i Horusa z Edfu.

Na południowy zachód od głównego budynku świątyni zachowało się święte jezioro, w którym oczywiście nie ma dziś wody (w zasypie znaleziono materiał z okresu Starego Państwa). Święte jeziora znajdowały się przy ważniejszych świątyniach egipskich jako symbol płynnego żywiołu, z którego wyłonił się świat, i jako miejsce ceremonii religijnych.

Zamknięty murem obszar okręgu świątynnego ma powierzchnię ok. 8 ha. Spektakularne wejście stanowi monumentalna brama z czasów Domicjana i Trajana. Budowlą dobrze zachowaną i przyciągającą uwagę zwiedzających jest wspomniane już wyżej *mammisi* rzymskie. W jego pobliżu znajduje się pochodząca prawdopodobnie z V w. n.e. bazylika chrześcijańska, obecnie widoczna w stanie szczątkowym.

Na południe od głównej świątyni znajduje się świątynia narodzin Izdydy. Pochodzi z czasów Augusta, a zbudowano ją przy użyciu